УДК [911.3:912.43:314](477-22)"18"(091)

КАРТОГРАФУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ПЕРСПЕКТИВНИЙ АСПЕКТИ

Ірина Чайка, Ірина Гудзеляк
Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

У статті досліджено картографічну спадщину, яку можна використовувати як джерело вивчення процесів трансформації сільської поселенської мережі та демографічної історії сільського населення України. Вказано на головні здобутки тематичного картографування населення України з середини XIX ст. Виокремлено та описано внесок В. Кубійовича у розвиток сучасної національної демогеографії та картографування населення. Проаналізовано зміст блоку карт населення України у «Комплексному атласі України» та «Національному атласі України» та можливості їх використання для реконструкції сільського розселення. Вказано на актуальні проблеми відсутності повної статистики сільського населення України та обмежені можливості демографічного картографування.

Ключові слова: карти, картографування, історія картографії, сільське населення, сільське розселення, Україна.

MAPPING OF THE RURAL SETTLING OF UKRAINE IN NATIONAL GEOGRAPHY: HISTORICAL AND PROSPECTIVE ASPECTS

Iryna Chaika, Iryna Hudzelyak
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The article examined the cartographic heritage, which can be used as a source for studying the processes of transformation of the rural settling network and the demographic history of the rural population of Ukraine. The main achievements of thematic mapping of the population of Ukraine since the middle of the 19th century were pointed out. The contribution of V. Kubiyovych to the development of modern national demogeography and mapping of the population was singled out and described. The content of the block of maps of Ukraine's population in the «Comprehensive Atlas of Ukraine» and the «National Atlas of Ukraine» and the possibility of their usage for the reconstruction of rural settlings were analyzed. The current problems of lack of complete statistics of Ukraine's rural population and limited opportunities for demographic mapping were pointed out.

Key words: maps, mapping, history of cartography, rural population, rural settling, Ukraine.

Складна демографічна та соціально-економічна сиуація в Україні особливо гостро проявляється в сільській місцевості. Вирішення сукупності демографічних проблем передбачає моніторинг стану сільського населення та поселень. В суспільно-географічному контексті особливо важливою є оцінка територіальної диференціації демографічних та розселенських характеристик, яка потребує історико-географічного аналізу процесів розселення населення та його демографічного розвитку. Основним джерелом такої інформації, звичайно, є переписи населення та наявні напрацювання українських географів.

Найбільш інформативними для географів є картографічні матеріали. Через особливості історичного розвитку української держави матеріали доводиться збирати частинами, адже вагомі наукові публікації, статистичні матеріали були створені в часи перебування українських земель в складі різних окупаційних режимів. У період незалежності особливості подання статистичної інформації також створюють певні труднощі, а наявний картографічний матеріал полегшує процес проведення наступних досліджень. Великий перелік статистичних показників складно проаналізувати за допомогою таблиці, тому візуальне відображення територіальних відмінностей полегшує завдання.

Зважаючи на цінність картографічної спадщини для подальших географічних досліджень українського сільського населення, варто проаналізувати та узагальнити вже наявний науковий доробок та оцінити, які карти необхідно створити для подальших досліджень географії сільського населення України.

Питання історії української картографії розглянуто у працях Жупанського Я. І., Потокія М. В., Сосси Р. І. та деяких інших українських науковців [6, 7]. Вагомий внесок їх досліджень полягає у структуризації наявного картографічного матеріалу минулих історичних періодів, на основі якого проведено періодизацію історії української картографії. У праці «Історія картографування території України» Сосса Р. І. обґрунтовує такі основні етапи розвитку української картографії: 1) картографічні зображення у первісному суспільстві; 2) картографування у стародавні часи (IV ст. до н. е. – V ст. н. е.); 3) картографування у середньовіччі (VI ст. – поч. XVII ст.); 4) картографування у нові часи (середина XVII ст. – 1918 р.), в якому виділяємо два періоди: сер. XVII ст. – друга пол. XVIII ст.; кінець XVIII ст. – 1918 р.; 5) картографування у новітні часи (1918 р. – поч. 1990-х рр.), в якому виділяємо чотири періоди: 1918–1920 рр., поч. 1920-х рр. – 1941 р., 1941–1945 рр., 1945 — поч. 1990-х рр.; 6) картографування у незалежній Україні (з 1992 р.) [7, с. 21]. У статті «Деякі питання періодизації історії картографування населення Західної України» М. В. Потокій виділив основні картографічні праці, у яких зображено людність, щільність та етнічний склад населення України впродовж історичного розвитку, а також пропонує варіант періодизації історії картографування населення Західної України. Основними етапами розвитку картографіїї населення західної України, на його думку, є: сер. XIX ст. – 1922 р.; 1922–1945 рр.; 1945–1991 рр.; сучасний етап (з 1991 р.) [6]. Попри високий рівень вивченості питання історії української суспільної картографії, об'єктивні вимоги у вивченні демографічних та розселенських особливостей сільської місцевості потребують аналізу матеріалів картографування саме сільського населення.

Отже, метою цієї статті є аналіз карт минулих історичних періодів як джерел інформації про демографічний та розселенський стан українського сільського населення. Для досягнення мети дослідження у статті використано загальнонаукові методи – порівняльно-історичнний, аналізу та синтезу.

Картографічні матеріали найдавніших етапів (від первісного суспільства до кін. XVIII ст.) є особливо значущими для історичної географії населення, етногеографії. При вивченні сучасних проблем та передумов розселення сільського населення України доцільно аналізувати картографічну спадщину з кінця XIX ст. Саме в цьому столітті розпочалась активна розробка тематичних карт. Однією з передумов розвитку української географії та картографії стало утворення Товариства ім. Шевченка (засноване у Львові 1873 р., пізніше Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ)) та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. До того часу карти попередніх періодів переважно були загальногеографічними або відображали лише розташування адміністративно-територіальних одиниць, попри це вони є джерелом інформації про формування поселенської мережі.

Одні з перших карт населення українських земель були видані у «Статистичному атласі Галичини та Лодомерії з Великим Краківським князівством» (1875 р.). Це був демографічний атлас Галичини, який вміщав шість карт (загальна людність, локальна людність, щільність розселення поляків, українців, статева структура населення). Цьому атласу передувало картографування населення частини Західної України в «Атласі королівства Польського», складеного Ю. Кольбаром у 1824 році [7].

Перші карти населення Наддніпрянщини в Російській імперії, згідно з науковим дослідженням Сосси Р. І., був атлас С. Корсакова «Карти населеності великоросійських губерній» (1839 р.). У розрізі губерній та повітів Європейської Росії способом картограми відображено чисельність населення на одну квадратну милю й число десятин землі на одного мешканця. У 1851 р. видано карту «Ступені населеності губерній і областей Європейської Росії». Пізніше були опубліковані генеральні карти ступенів населеності Російської імперії та Європейської Росії Ракінта (1860 р.) і Шуберського (1862 р.) [7]. Створені карти населення не акцентували увагу на розподілі населення за типом поселень, однак кількість міського населення до кінця XIX ст. не перевищувала 20% [3].

Цікаву інформацію про стан сільського розселення можна почерпнути з «Етнографічної мапи» Л. Кльованого, виданої у складі навчального «Географічного атласу України» [7].

За даними атласу, у 1928 році в УСРР мешкали 28,9 мільйони людей. З них сільське населення становило 23,6 млн, а міське населення лише 5,3 млн. На рис. 1 способом карто-

грами показано щільність населення УРСР. Згідно з цією картосхемою найбільш заселеними є Поділля, Київщина, частина сучасної Полтавської та Сумської областей.

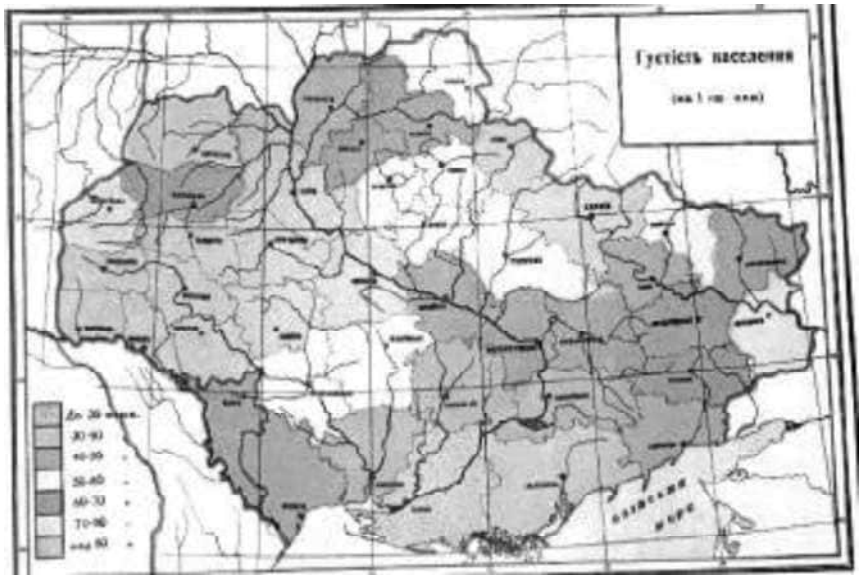

Рис. 1. Щільність населення України з «Географічного атласу України» (Київ, *1928 р.*) [8]

З огляду на тогочасний низький відсоток урбанізації, можна припустити, що тенденції щільності заселення у сількій місцевості є аналогічними. Порівняння картосхеми «Густість населення» та картосхеми «Етнографічна мапа» (рис. 2) виявило, що більшість території з найвищою щільністю населення мають однорідну етнічну структуру сільського населення з абсолютним переважанням українців. В основі цих карт є дані перепису населення 1926 р., вони можуть бути базовими при співставленні з іншими переписами населення, окрім перепису 1939 року, який був сфальсифікований. Також з метою порівняння з сучасними розселенськими тенденціями варто звернути увагу на характер заселення лісостепової смуги (Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Полтавська, частина Київської та Харківської областей), а також зони Полісся (Житомирська, Чернігівська, Сумська області).

Рис. 2. Етнографічна карта України з «Географічного атласу України» (Київ, *1928 р.*) [7, с. 221]

У ХХ ст. найбільший внесок у розвиток української географії населення та суспільної картографії – це науковий доробок В. Кубійовича, зокрема, «Атляс України й сумежних країв» (1937 р.). Учений заклав фундамент української суспільно-географічної картографії. Його значимість полягає у картографуванні територій цілої України в її етнічних межах. Атлас включає таку тематику карт населення України та сільського населення зокрема, як густота, вік і стать, природний рух, мандрівки (міграції), зміни у стані людності у часі 1897–1926 рр. Перша частина атласу – теоретична і розділ «Людність» є джерелом інформації про стан людності територій, тенденції розселення міського та сільського населення [1].

Окрім атласу, усю картографічну спадщину В. Кубійовича можна розділити на 1) карти настінні і підручні; 2) карти-ілюстрації у наукових публікаціях, зокрема й у «Енциклопедії Українознавства». Значну частку карт він видавав у співавторстві з М. Кулицьким [3].

У статтях «Зміни у стані населення радянської України в 1927–1958 рр.» та «Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр.», автор розмістив відповідні картограми «Зміни в стані сільської людності УРСР 1927–1958 рр., % в порівнянні зі станом 1926 р.» та «Зміни у стані сільської людності УРСР 1959–1965 рр. Приріст і убуток, % в порівнянні зі станом 1959 р.», також доповнив їх описом характеру заселення територій, який на той час динамічно змінювався (рис. 3).

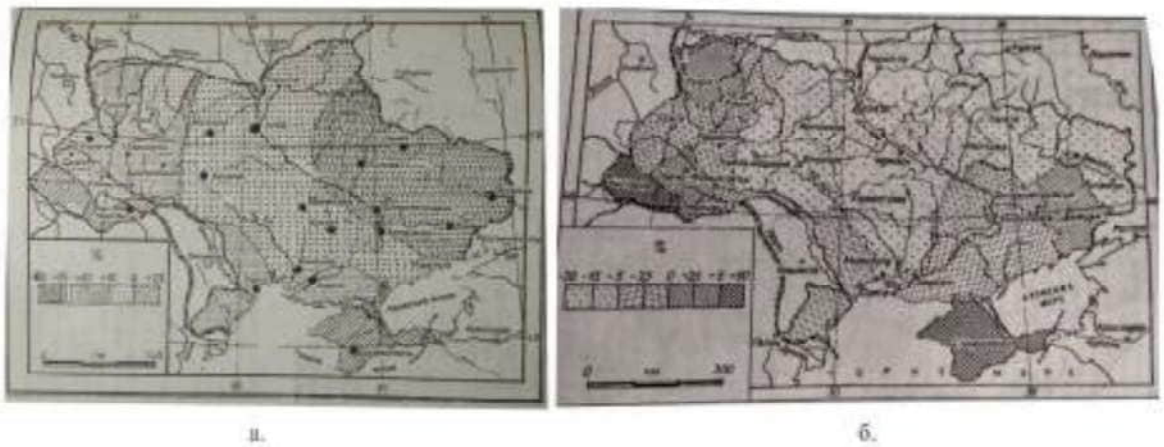

Рис. 3. Карти динаміки сільського населення України [3]

а – Зміни у стані сільської людності УРСР 1927–1958 рр., приріст і убуток, % в порівнянні зі станом 1926 р.;
б – Зміни у стані сільської людності УРСР 1959–1965 рр. Приріст і убуток, % в порівнянні зі станом 1959 р.

Подальший розвиток картографії населення обмежувався політично-ідеологічним впливом радянської влади, тому значна частина матеріалів була засекречена, а окремі переписи (зокрема 1939 р.) були сфальсифіковані, що ставить під сумнів достовірність карт, складених на такій основі. З виданих карт населення насамперед слід виділити «Карту сучасного етнічного складу населення Української РСР» масштабом 1:1 500 000 (1966 р.) та карту «Українська РСР. Розміщення населення» масштабом 1:750 000 (1975 р.) [7].

Новий етап та стрімкий розвиток в українській картографії, зокрема у карторафії населення розпочався з 1991 р. «Комплексний атлас України» (2005 р.) та «Національний атлас України» (2007 р.) – це наймасштабніші у кількісному плані національні картографічні твори [2, 4, 5]. За картами, поданими у Національному атласі України можна простежити динаміку формування чисельності сільського населення за регіонами, починаючи з 1897 р. Реконструкція динаміки сільської людності допомагає зрозуміти основні тенденції розселення населення на кожному відображеному історичному етапі, що однозначно використовується при аналізі трансформації сучасної сільської поселенської мережі.

Проведений аналіз картографічних матеріалів за тематикою сільського населення України показав, що зображення різних характеристик стану сільського населення, окремо від міського, було скоріше рідкісним явищем. Причиною цього можна форсовану урбанізацію ХХ ст., яка викликала більший науковий інтерес до вивчення людності міст. Попри складну політичну ситуацію ХІХ–ХХ ст. українським географам, зокрема В. Кубійовичу, вдалося закласти основи нової школи національної картографії у тематиці географії населення.

Тогочасний аналіз стану людності сільського населення та його зміни у праці формує уявлення про особливості заселення територій та значення історико-політичних умов у формуванні сучасної розселенської та демографічної ситуації у сільській місцевості. Картографічні твори XXI ст. забезпечують реконструкцію історії сільського розселення та розкривають сучасне демографічне становище сільського населення. Проте Державній службі статистики та редакторам майбутніх картографічних творів варто більшу увагу звертати на розділення демографічних, розселенських та соціальних характеристик за типом поселень, картографування динаміки чисельності поселень. Такий висновок зумовлений потребами у подальшому дослідженні соціально-економічного становища сільської місцевості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атляс України та сумежних країв / За загальною редакцією д-ра Володимира Кубійовича. – Львів, 1937.
2. *Бочковська А. І., Руденко Л. Г.* Карти Національного атласу України як інформаційна база для дослідження формування чисельності населення // Український географічний журнал, 2014. – №2. – С. 3–9.
3. Володимир Кубійович: формула життя і чину / Володимир Кубійович. Т. І. Наукові праці // За ред. О. Шаблія. – Париж; Львів : Фенікс, 1996.
4. Комплексний атлас України. – Київ : ДНВП «Картографія», 2005.
5. Національний атлас України. – Київ : ДНВП «Картографія», 2007.
6. *Потокій М. В.* Деякі питання періодизації історії картографування населення Західної України / М. В. Покотій // Подільський регіон: виклики XXI століття (географічні аспекти): матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 25 квітня 2017 р.). – Тернопіль, 2017.
7. *Сосса Р. І.* Історія картографування території України: підручник. – Київ : Либідь, 2007.
8. Україна в атласі 90-річної давнини: Маріюпіль, Нікопіль, Гумань, Озівське море та українська Кубань [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://patrioty.org.ua/blogs/ukraina-v-atlasi-90-richnoi-davnyny-mariiupil-nikopil-human-ozivske-more-ta-ukrainska-kuban-155710.html (дата звернення: 11. 11. 2020).